

Területi egyenlőtlenség – Intézményi változás

A Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022. évi felhívása

A Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv (MGtÉ) tematikus kötetei a bevett korszakhatárokon átívelő témákat ölelnek fel.¹ A következő, 2022-ben megjelenő hatodik Évkönyv kulcsfogalmai: *Területi egyenlőtlenség – Intézményi változás*.

TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉG

A geográfia és a regionális tudomány számos aspektusból vizsgálja a jelenkori területi egyenlőtlenségeket – a fejlettségi differenciák területi leképeződését és mintázatát. Ilyen lehetséges megközelítési mód a lakáspiaci egyenlőtlenségek vizsgálata,² a munkaerőpiaci és közfoglalkoztatási regionális differenciák feltárása,³ az elérhetőség és jövedelem kapcsolata és ezek területi mintázatának elemzése,⁴ vagy a demográfia és a jövedelem kapcsolata;⁵ az iskolázottság, mint fejlettséget befolyásoló tényező területi különbségeinek mérése.⁶ Lehetséges a periferezáció komplex szemléletű megközelítése a deprivációs (vagy jóléti) index segítségével is,⁷ sőt akár környezeti szempontokat is figyelembe vevő megközelítési mód is kialakítása is.⁸

Ezen kutatások a geográfiában nem újkeletűek.⁹ Ilyen részletességű megközelítésre azonban a történeti adatsorok több ok miatt sem alkalmasak, részben ez is magyarázhatja a kutatási irány eddigi perifirikusságát. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a múltra vonatkozó ezirányú kutatások értelmetlenek vagy lehetetlenek, hiszen nagy tömegű adat feldolgozására, a többváltozós statisztikai elemzés alkalmazására – egy-egy konkrét kérdés megválaszolása érdekében, s nem feltétlenül komplex fejlettségi kép kirajzolása céljából – a történetírásban már az

¹ MGtÉ 2016: Válság – Kereskedelem; MGtÉ 2017–2018: Hitel – Bank – Piac; MGtÉ 2019: Uradalom – Vállalat; MGtÉ 2020: Hálózat & Hierarchia; MGtÉ 2021: Környezettörténet – Historiográfia.

² Pósfai–Nagy 2017: 17–38.

³ Kóti 2020: 517–547.

⁴ Tagai et al 2018: 653–687.

⁵ Szilágyi–Gerse 2015: 180–198.

⁶ Németh–Dövényi 2018: 129–150; Péntes et al. 2018: 567–598.

⁷ Kovács–Koós 2016: 13–30.

⁸ Papp S. et al. 2017: 639–664.

⁹ Beluszky 1976: 301–312. De a történeti földrajzi városhierarchia-kutatások is ide kapcsolhatók, ahogy a társadalomföldrajzi fókuszú történeti földrajzi kutatások képviselői is: Beluszky Pál, Frisnyák Sándor, Kókai Sándor. Elméleti alapvetés a regionális kutatás és a történeti földrajz különbségeiről: Tímár 1992.

1980-as évektől is hozhatók fel pozitív példák. Ilyenek Scott M. Eddie,¹⁰ Tóth Tibor¹¹ vagy a Kolossa-Puskás szerzőpáros kliometrikus kutatásai,¹² míg Faragó Tamás vagy Perjés Géza¹³ és Nagy Mariann¹⁴ vizsgálataival már a regionális differenciák különböző léptékű (megyei és települési szintű) történeti elemzése is elkezdődött.

Miért fontosak az ezirányú kutatások a történettudomány számára? Egyrészt a történeti állítások kontrollálhatósága miatt. A statisztikai adatfeldolgozás segítségével lehetőség nyílik a történetírás korábbi állításainak újvizsgálására, revidálására¹⁵ – hiszen korábban sokszor egy-egy régió sajátosságait extrapolálták az ország egészére,¹⁶ vagy az országos átlagot használták, mely elfedi a már 18. században is jelentős regionális sokszínűséget és a mögötte álló eltérő társadalmi, intézményi struktúrákat és folyamatokat.¹⁷

Másfelől, a történeti eszköztár bővítése mellett a kutatási irány társadalmi hasznosíthatósága sem mellékes. Míg a jelenkori helyzetre irányuló, regionális egyenlőtlenségre fókuszáló vizsgálatok módszertől függetlenül többé-kevésbé egyetértenek a periferikus, alulfejlett területek lehatárolásában,¹⁸ a geográfia a közelmúltig nem jutott előre ezek történeti gyökereinek feltárásában, értelmezésében.¹⁹ Pedig bizonyított tény, hogy indikátoraik alapján perifériáink nem homogén jellegűek, sőt az egyes típusok területileg is szórta helyezkednek el.²⁰ E két tény pedig befolyással bír az alkalmazható területfejlesztési stratégiák körére. Mindennek pedig nem elhanyagolható költségvonzata is van. Ha egy terület (mint Zala vagy Szabolcs) száz éve is fejletlen volt és most is az, akkor egyrészt el kell gondolkodni a korábbi területi tervezés hatékonyságán, ami új szempontot jelenthet a történettudomány számára is az adott politikai rendszer értékelésében

¹⁰ Eddie 1996.

¹¹ Tóth 1983.

¹² Kolossa–Puskás 1978: 444–480. A kliometria mint módszer nem szükségszerűen jelent regionális szemléletet vagy fejlettségi vizsgálatot, miként ez utóbbi sem igényli feltétlenül a többváltozós statisztikai módszerek arsenaljának felsorakoztatását.

¹³ Faragó 1996: 100–123; Perjés 1978: 11–80; Perjés 1979: 33–109.

¹⁴ Nagy 2017.

¹⁵ Bizonyítható például, hogy a nemesek a jobb minőségű földeken nagyobb gyakorisággal voltak jelen 1785-ben, mint a rossz minőségűeken. (Ez nem lenne szükségszerű, hiszen ha az arisztokrácia ezeket fokozott mértékben szerzi meg, akkor – lévén kevesebb arisztokrata, mint kis- és középnemes – az első osztályú földeken a jobbágyokhoz mérten kevesebb nemeset várunk.)

¹⁶ A nagybirtok egy holdra jutó földművelésből származó termelékenysége például Dél-Baranyában kisebb, mint a kisbirtoké, Békésben viszont nagyobb. Demeter–Szilágyi–Túri 2021: 285–316.

¹⁷ Az 1785-ös átlag 5,5 fős családméret vallástól, nyelvtől, földminőségtől stb. függően 5 és 6 fő között szórt. 1880–1910 között a családméret csökken, de ez erős regionális differenciáltságot mutat – van, ahol növekszik.

¹⁸ Péntes 2015: 206–232; Péntes–Demeter 2021: 217–230

¹⁹ Országosan, járási léptékben: Győri–Miklé 2017: 144–164. Mikrorégióra: Győri 2006.

²⁰ Péntes–Demeter 2021: 217–230. Miként az is tény, hogy – hiába határmenti fekvésű e periferikus területek nagy része – alulfejlettségük nem mindig a trianoni határvonás egyenes következménye. Egyrészt vannak belső perifériák, másfelől a Cserehát és a bihari határzóna 1780-ban sem volt fejlett (igaz, Dél-Zalával ellentétben 1910-re javult a helyzete).

(feltéve, hogy egyáltalán célul tűzte ki ezen differenciák enyhítését, hiszen ez nem szükségszerű).²¹ Másrészt ez azt is jelenti, hogy a jelenben területileg differenciált, célzott stratégiákat kell alkalmazni a felzárkóztatás érdekében.²² E „path dependency” felismerésében segíthet a történettudomány a geográfia és regionális tudomány eszköztárának történeti adatsorokon való alkalmazásával, egyben a történelem társadalmi hasznosságának növelésében is.

A megközelítés sajátossága, hogy a vertikális differenciák helyett (társadalom), a horizontális (és időbeli) aspektusra, a térbeliségre fókuszál.²³ Korábban ennek a történettudományban nem voltak meg a feltételei – a hardveres és szoftveres kapacitás korlátai mellett hiányoztak a digitalizált (és előtte kritikai elemzésen, interpretáción átment) adatsorok is, nem beszélve a szakmai kompetenciák hiányáról. Mára ez a múlté, hiszen mind a 19. századra, mind az azt megelőző évszázadra rendelkezésre állnak az adatbázisba rendezett, strukturált történeti (demográfiai, gazdasági, jövedelmi, infrastrukturális és társadalmi mutatókat egyaránt felölelő) adatsorok és atlaszok akár településszinten, akár megyei bontásban a GIS-ta Hungarorum és az MTA BTK Lendület 10 generáció kutatócsoport kutatói erőfeszítésének köszönhetően.²⁴ Az időben visszafelé haladva azonban egyre több a módszertani nehézséget okozó bizonytalansági tényező. A 18. századi összeírások nem egyforma területre, nem azonos társadalmi csoportokra terjednek ki, változik a közigazgatás, ami nehezíti a komparációt, változnak a mért jelenségek, sőt változáson mennek át a fogalmak, illetve statisztikai tartalmuk és változik a releváns fejlettségi tényezők megítélése is – gondoljunk az alfabetizációra. Előnyt jelent viszont, hogy a 19. századi történeti adatsorok esetében nem kell a területi statisztikai fragmentáltság és az adatharmonizáció problémájával szembenézni, mint egy 20. századi – az ország területén kívülre tekintő – vizsgálat esetében. Ha ugyanis országos léptékű, de finom felbontású adatsorokon akarunk hosszú távú, komparatív jellegű vizsgálatokat végezni az elmúlt száz év fejlettségi viszonyainak változását illusztrálni, akkor komoly problémaként jelentkezik, hogy miként hozható összhangba egy 2010-re és 1910-re vagy 1780-ra vonatkozó vizsgálat a fent említett problémák miatt.²⁵ Mindez olyan izgalmas kérdéseket is felvet, hogy vajon a történeti Magyarország szétesésével csökkentek-e a területi egyenlőtlenségek, vagy éppen ellenkezőleg, nőttek, vagy csak átrendeződtek,²⁶ amelyeknek aktuálpolitikai felhangjai is lehetnek; volt-e

²¹ Demeter 2018: 7–14.

²² Péntes–Demeter 2021. Egy koncentrált high-tech beruházás nem fog segíteni egy olyan – a beruházás közelében fekvő – településen, ahol száz éve masszívan kiugró az analfabetizmus (modern formában: internetes analfabetizmus), mert a cég hamarabb fog akár 50 km-ről is képzettebb munkaeőrt alkalmazni, mint helyit.

²³ Ebből következően a szociológiai és a geográfiai alkalmazott egyenlőtlenség mutatók (Gini-index, Robin Hood-index stb.) is az eszköztár bevett részei a regionalista módszerek (PCA, klaszteranalízis) és a vizualizációs technikák (GIS) mellett.

²⁴ Lásd: a gistory.abtk.hu atlaszai.

²⁵ Demeter 2020; Papp I. et al. 2021: 444–465.

²⁶ Demeter 2018; Szilágyi 2019: 121–152.

egyáltalán mintázata a fejlettségnek, vagy a mozaikosság dominál, mennyire stabilak a perifériák különféle vizsgálati módszerek esetében.²⁷ A túlzott kvantifikációtól ódzkodók pedig a mennyiségi szemlélet háttérbe szorításával és a kvalitatív adatelemzés felé való elmozdulással (a geográfiában hasonlósági vagy formális régióként értékelt entitások, a történettudományban Tóth Tibor által történeti tájként definiált területegységek),²⁸ rurális régiók lehatárolásával jelölhetnek ki új vizsgálati kereteket.

E látásmód és módszerek recepcióját elősegíti, hogy a történész a regionális szemlélet (és módszertan) alkalmazásával, így a jelen és múlt közötti kapcsolat megteremtésében játszott szerepével fontos tényezővé válhat más tudományterületek számára.²⁹ A geográfussal szemben ugyanis képes a történeti adatok szelekciójára (megfelelő³⁰ indikátorok kiválasztására), értelmezésére.³¹ A múlt ezért sem kerülhetett korábban a geográfia vizsgálati fókuszába – leszámítva a történeti földrajzot.

Felhívásunkban olyan tanulmányokat várunk tehát, melyek országosan vagy regionális léptékben³² mutatják be a társadalmi-gazdasági-demográfiai egyenlőtlenség különböző dimenzióit a középkortól a 20. századig, azok mintázatát, és vagy eredményeikben, vagy módszereikben jelentenek újdonságot. Olyan kérdésekre keresünk választ, hogy

- értelmezhető-e (ha igen, hogyan) Tóth Tibor történeti táj fogalma (léteztek-e hasonló adottságú települések alkotta homogén régiók), vagy a településtípusok elhelyezkedése területileg kevert volt;
- volt-e különbség az életminőségben (bármit is takar ez a hozzáférhető adatoktól függően) a vallás, a nyelv, a település jogállása vagy a földminőség függvényében;
- egyáltalán, miként definiálható és vizsgálható a fejlettség és az életminőség;

²⁷ Sajnos szinte minden módszer azonos területeket határolt le perifériaként, ami azok stabilitására utal 1910-ben.

²⁸ A történeti táj fogalmára: Tóth 1980 és Faragó 1984. Hasonlósági régiók keresése a geográfiában történeti adatsorokon: Győri 2007:7–22; Bajmócy–Balizs 2014: 18–35. Ezek a régiótípusok általában klaszteranalízissel vizsgálhatók, mely a kvalitatív, de nem feltétlenül a kvantitatív különbségekre (fejlettségre) mutat rá. Ilyen Nagy Mariann fent említett vizsgálatosorozata is az agrárregiókat illetően.

²⁹ És nem fordítva, amikor a közigazdászok próbálnak meg a 16. századra GDP-t számolni az Oszmán Birodalomra.

³⁰ Történetileg értelmezhető, illetve területi mintázatot mutató.

³¹ Egy-egy indikátor ugyanis sokszor nem egyetlen folyamatot/jelenséget tükröz. Más például a törvénytelen születések nagy arányának háttere Mosonban és Móc földön. Az előbbi oka Bécs vonzása, az utóbbié a polgári házasság kisebb jelentősége az ortodox hagyományokkal szemben. Az előbbi esetben tehát a törvénytelen születések aránya a modernizáció kísérőjelensége, az utóbbi esetben éppen ellenkezőleg, a tradicionális struktúrák továbbélésének bizonyítéka.

³² Pl. egy kistérségre: Engel: 2003; Győri 2006: 231–250. Vagy megyei/járási felbontásban nagy területre lásd Nagy Mariann említett kutatását az agrárregiókról.

- mely területek és milyen szempontból számítanak konstans perifériának (és mekkora mértékben) a középkortól napjainkig, melyek voltak képesek kilépni ebből a szerepből (és miként);
- mióta létezik a nyugat-keleti lejtő;
- vajon a telkes jobbágyság által dominált területek a fejlettebbek ma, vagy a zsellér dominanciájú települések;
- milyen volt a jobbágság helyzete a különböző birtokos(típus)ok esetében;
- milyen módon lehet dinamikus (*longue durée*) vizsgálatokat végezni eltérő jellegű adatsorokon, ezek mennyire összevethetők és mennyiben csak a pillanatkép rögzítésére alkalmasak;
- mennyire megbízhatók és hogyan interpretálhatók a különféle 18–19. századi országos összeírások, népszámlálások során feldolgozott adatok: milyen új források és forráselemzési módszerek jöhetnek szóba;
- a regionális módszertan alkalmazása a történettudományban miként befolyásolja a korábban, más módszerek alapján tett állítások relevanciáját stb.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bajmócy Péter – Balizs Dániel 2014: Magyarország településhálózati régiói a 20. század elején. *Településföldrajzi tanulmányok* (3.) 1. 18–35.
- Beluszky Pál 1976: Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben – Hátrányos helyzetű területek Magyarországon. *Földrajzi Értesítő* (25.) 301–312.
- Demeter Gábor 2018: Bevezetés. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon: Módszerek és megközelítések*. MTA BTK – DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék – SzuloPress Bt., Budapest – Debrecen, 2018. 7–14.
- Demeter Gábor 2020: Estimating Regional Inequalities in the Carpathian Basin – Historical Origins and Recent Outcomes (1880–2010). *Regional Statistics* (10.) 1. 23–59.
- Demeter Gábor – Szilágyi Adrienn – Túri Zoltán 2021: Földminőség, nemesi érdekérvényesítés, jövedelmezőség a Tiszántúl déli részén a 18–19. században. *Századok* (155.) 285–316.
- Eddie, Scott M. 1996: *Ami köztudott az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Csokonai, Debrecen.
- Egri Zoltán – Kőszegi Irén 2020: A közúti elérhetőség szerepe a kelet-magyarországi gazdasági teljesítményben és gazdaságfejlesztésben. *Területi Statisztika* (60.) 653–687.
- Engel Pál 2003: A középkori Dunántúl mint történeti táj. In: Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. (Vál., szerk., a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő.) Budapest.
- Faragó Tamás 1984: Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 5. 1–34.
- Faragó Tamás 1996: Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In: Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok*

- Dányi Dezső 75. születésnapjára.* KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest. 100–123.
- Győri Róbert 2006: Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. *Korall* (7.) 24–25. 231–250.
- Győri Róbert 2007: Dunántúl – valóság vagy fikció? A történeti földrajz bizonyítékai. *Limes* (20.) 3. 7–22.
- Győri Róbert – Mikle György 2017: A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és társadalom* (31.) 3. 144–164. DOI: 10.17649/TET.31.3.2866
- Kolossa Tibor – Puskás Julianna 1978: Magyarország 100 kh-on felüli birtokterületének struktúrája tulajdonostípusok és bérleti rendszer szerint 1911-ben. *Agrártörténeti Szemle* (20.) 444–480.
- Kóti Tibor 2020: A munkanélküliség és a közfoglalkoztatás területi különbségei, összefüggései Magyarországon. *Területi Statisztika* (60.) 517–547. DOI: 10.15196/TS600501
- Kovács Katalin – Koós Bálint 2018: A település-állomány jólléti pozíciójának mintázatai és azok változása 1990–2016. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek* (15.) 3. 13–30.
- Nagy Mariann 2017. *Regional Structure of the Hungarian Agriculture at the Beginning of the 20th Century.* L'Harmattan, Budapest.
- Németh Ádám – Dövényi Zoltán 2018: „Kiművelt emberfők” a térben – A diplomások területi eloszlása valóban a kiegyenlítődé irányába mutat? *Területi Statisztika* (58.) 2. 129–150.
- Papp István – Péntes János – Demeter Gábor 2021: A közlekedési hálózatok és a komplex területi fejlettség időbeli összehasonlító vizsgálatának nehézségei és egy megoldási lehetősége a történelmi Magyarország példáján. *Területi Statisztika* (61.) 445–465.
- Papp Sándor – Nagy Gyula – Boros Lajos 2017: A kedvezményezett települések objektív életminőség alapján történő lehatárolási lehetőségei. *Területi Statisztika* (57.) 639–664.
- Perjés Géza 1978: Jelentés az 1728. évi összeírás gépi feldolgozásáról. *Agrártörténeti Szemle* (20.) 11–80.
- Perjés Géza 1979: Bihar megye 1728. évi adóösszeírásának gépi feldolgozása. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* (6.) 33–109.
- Péntes János 2015: A kedvezményezett térségek lehatárolásának aktuális kérdései. *Területi Statisztika* (55.) 206–232.
- Péntes János – Kiss János Péter – Deák Attila – Apáti Norbert 2018: Térségi sokszínűség és stabilitás: az iskolázottság települési szintű egyenlőtlenségeinek változása Magyarországon 1990–2011 között. *Területi Statisztika* (58.) 567–594. DOI: 10.15196/TS580602
- Péntes, János – Demeter, Gábor 2021: Peripheral areas and their distinctive characteristics: The case of Hungary. *Moravian Geographical Reports* (29.) 217–230. DOI: 10.2478/mgr-2021-0016
- Pósfai, Zsuzsanna – Nagy, Gábor 2017: Crisis and the Reproduction of Core-Periphery Relations on the Hungarian Housing Market. *European Spatial Research and Policy* (24.) 2. 17–38. DOI: 10.1515/esrp-2017-0007

- Szilágyi Dániel – Gerse József 2015: Fokról-fokra a települési lépcsőn. Társadalmi-gazdasági különbségek a településhierarchia-szintek között Magyarországon. *Térületi Statisztika* (55.) 180–198.
- Szilágyi, Zsolt 2019: Regional Differences in Development and Quality of Life in Hungary during the First Third of the Twentieth Century. *Hungarian Historical Review* (8.) 1. 121–152.
- Tagai, Gergely – Bernard, Josef – Šimon, Martin – Koós, Bálint 2018: Two Faces of Peripherality: Labour Markets, Poverty, and Population Dynamics in Hungary and Czechia. *Regional Statistics* (8.) 2. 19–45. DOI: 10.15196/RS080204
- Timár Lajos 1992: Regional Economic and Social History or Historical Geography? *Journal of European Economic History* (21.) 391–406.
- Tóth Tibor 1980: A történeti tájak kérdéséhez. In: Tóth Tibor (szerk.): *Tanulmányok a területi kutatások módszertanából*. MTA DTI, Pécs.
- Tóth Tibor 1983: *A Dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években. Kísérlet néhány matematikai-statisztikai eljárás alkalmazására*. Akadémiai, Budapest.

Demeter Gábor

INTÉZMÉNYI VÁLTOZÁS

Amikor 1975-ben Oliver Williamson nevet adott a szerinte az előző években izmosodni kezdő és komoly jövőt ígérő új intézményi közgazdaságtannak (*New Institutional Economics*, rövidítve NIE), az új paradigma gyökereit lényegében Ronald Coase 1937-es cikkéig vezette vissza.³³ Coase évtizedeken át figyelemre se méltatott tanulmányának újrafelfedezése 1991-ben meghozta számára a közgazdasági Nobel-díjat (tanítványa, Williamson ezt 2009-ben nyerte el). Hajdani tételében abból indult ki, hogy amennyiben a közgazdasági elmélet a piaci árszabályozásnál nem számol a tranzakciós költségekkel, akkor tulajdonképpen nincs indokoltsága a vállalatok létezésének sem. Mint írta: miután „az ármechanizmus használata költséggel jár”, „jövődolgozó megoldás vállalatot létrehozni”.³⁴ Williamson érdeme nemcsak az volt, hogy igyekezett határozottan megkülönböztetni elméletileg az új és a régi institucionalizmust (ez a kritikusok szerint nem járt egyértelmű sikerrel), hanem sokkal inkább az, hogy a mikroszintből kiindulva szisztematikusan kidolgozta a tranzakciós költségek tanát, vizsgálva azokat a tényezőket, amelyek hatására a piaci tranzakciók nem-piaci (vagy kvázi-piaci) formában beépülnek (internalizálódnak) a vállalati szervezeti hierarchia elemei közé. A surlódásmentes (*frictionless*) piac helyett a töredékes információk, a korlátozott racionalitás világában a kockázatok csökkentését a formális és informális intézmények hivatottak szolgálni. Természetesen az intézmények sem tökéletesek: de

³³ Williamson 1975: 1–8; Coase 1937. A paradigma születéséről átfogóan Richter 2005.

³⁴ Coase 2004: 62.

a vállalati hierarchiát vezénylő menedzsment (*governance structure*) a piaci kudarc megúszása mellett az intézményi kudarcok elkerüléséért is felelős. Sikeresége végső soron a főnök-megbízott (*principal-agent*) viszonyokat rögzítő piaci és vállalatokon belüli szerződéseken nyugszik. A nagyvállalati formák, a menedzsment szerepe a fokozatos szervezeti átalakulásban és bank-ipar viszony történelmi típusainak újraértelmezése nem véletlenül lett a vállalat-történelmi kutatások egyik legsikeresebb, nálunk is legismertebb területe.³⁵

Bár a tranzakciós költségeknek különféle, szélesebb és szűkebb meghatározásai léteznek, hogy mi számít tranzakciós költségnek, azt viszonylag könnyű eldönteni: tulajdonképpen minden, ami a gazdaság (a piac) működtetését lehetővé teszi. Az információhiány körülményei között költséges a cseretárgy értékének kipuhatólása, a megállapodások érvényesítése, a tulajdonjogok védelme, a biztosítékok szabályozása stb. A tulajdonjogok fogalma az új intézményi közgazdaságtanban szélesebb, mint annak jogi tartalma: illegális és immorális jogokat (ellenőrzést) is magában foglal, emiatt a lopással szerzett tulajdon is hordoz tranzakciós költséget.³⁶ Nemcsak azért nehezebb azonban megmérni, hogy mennyi egy gazdaságban az árra rárakódott ügyleti költség, mert ezek az értékek nem publikusak, vagy statisztikailag egyszerűen nem nyilvántarthatók. Ha szeretnénk sem szűkíthetnénk le a számbavételt mondjuk arra, hogy mekkora a különbség kölcsönünkön a kamatláb és a THM (teljes hitelmutató) között. John Wallis és Douglass North tett nagyszabású kísérletet arra, hogy történelmi adatok alapján megmérje a „tranzakciós szektor” arányát az amerikai gazdaságban. S bár a kritikai fogadtatás nagyon szkeptikus volt, talán elegendő megállapítanunk a mérési eredmény történelmi tendenciáját. Míg 1870-ben a számításaik alapján az amerikai gazdaságban a tranzakciós szektor aránya a GDP egynegyedére tehető, addig 1970-ben ez a szám meghaladta a 46%-ot.³⁷ A tranzakciós költségek növekvő súlya mindenesetre elgondolkodtató mind a vállalat-történelmet, mind általában a modern gazdaságtörténet szempontjából.

North nagy érdeme az intézményi gazdaságtan történelmi dimenzióinak kidolgozása (a kliometrikus Robert Fogellel 1993-ban kaptak megosztott közgazdasági Nobel díjat). Definíciója szerint az „intézmények a társadalom játékszabályai, vagy még formálisabban az emberek közötti interakciót meghatározó, az emberek által kialakított korlátok.”³⁸ Ebbe a tág értelmezésbe beletartoznak az erkölcsi normák és az alkalmazkodás szabályai is. Megkülönbözteti a szervezeteket (cégeket), a szerződéseket és az intézményeket – ezek a koordináció szintjei. A szervezetek kollektívek és tudatosan felépítettek, a szerződések általában bilaterálisak és tudatosak, az intézmények kollektívek és kevésbé tudatosak, inkább önszerveződők (már amennyire mondjuk a törvényhozást önszerveződés

³⁵ Pogány 1989; Tomka 1999; Halmos 2003; Vass 2003; Madarász–Valentiny 2015.

³⁶ Eggertsson 2013: 2.

³⁷ Wallis–North 1986: 121. A tranzakciós költségek számba vételének nehézségeiről és típusairól lásd Wang 2007.

³⁸ North 2010: 13.

termékének tekinthetjük). Ráadásul egymásba is ágyazódnak, pl. a szerződések csak az intézményi keretek között léteznek. A törvényi intézmények számos úton kikényszeríthetik a szerződéses kötelezettségek érvényesítését, de van, aminek túl magas a költsége, és van, amelyik pedig nem elfogadható minden félnek. Utóbbi esetben sok ígéretes tranzakció nem fog megvalósulni, ami lefékezheti a gazdasági növekedést. Másfelől az is igaz, hogy nem kell minden ügynek bíróság elé jutnia, elég, ha a hatékonynak tűnő rendszer arra ösztönzi az embereket, hogy bízzanak benne és ennek megfelelően üzleteljenek egymással. Ezek a szintek adják az interakciók keretét, biztosítják a kooperációt és a koordinációt, hogy ne csak egyének között bonyolódjon a történelem.

A dinamikus, hosszú időtartamot átfogó megközelítés elkerülhetlenné tette az intézményi változás fogalmának bevezetését. North felfogásában „a változás forrása a relatív árak és a preferenciák megváltozása. A változás folyamata döntően folytonosan halad.”³⁹ A stabilitást a formális és informális korlátok bonyolult egymásba szövődése adja. A termelési tényezők (föld/tőke, tőke/munka, föld/munka) relatív arányainak módosulása, az információ költségeinek változása, a technológia átalakulása vezethet a fennálló szabályok keretein belül a szerződések módosításához, de ha az egyik fél úgy érzi, hogy érdemes alkupozíciója javítása érdekében megpróbálnia a magasabb szintű szabályok átstrukturálását, az az intézményi változás tágabb köréhez vezet. Ebben az összefüggésben az ágenszek döntéseinek is van mozgástere, amennyiben a főnök képtelen tökéletesen korlátozni viselkedésüket.⁴⁰ Az alkupozíció javításának esélyét mérni előre nem, legfeljebb annak költségét és hasznát megbecsülni lehet. Előszóval hivatkozik egyik első nagy történelmi elemzése példájára: az uradalmi gazdálkodás és a feudalizmus nyugat-európai hanyatlására, amikor az intézményi keretek fokozatosan alakultak át. Mivel a 14. századi nagy népességcsökkenés megnövelte a jobbágyok alkuerejét, az fokozatosan átalakította a földesúr és jobbágy közötti hagyományos implicit szerződéses földhasználati viszonyt, amit aztán a törvényhozás is szentesített. North természetesen számol a megszakított vagy hirtelen/váratlan intézményi változás lehetőségeivel is (háborúk, forradalmak, hódítások, természeti katasztrófák). Nem mulasztja el azonban felhívni a figyelmet arra, hogy a formális szabályok megváltoztatása esetén is változatlanul fennmaradhatnak az informális korlátok.⁴¹

Az intézmények, intézményi változás fogalmi rendszerében elég magától értetődően kerülnek terítékre a hosszan tartó, szinte láthatatlan, fokozatos átalakulások, vagy éppen a változás hiánya. Aligha véletlen, hogy az izlandi Thráinn Eggertsson inspiratív esettanulmányokat szentelt mind az izlandi hegyipásztorkodás ezer évének, mind annak a kérdésnek, hogy miért kellett ezer évet várni arra, hogy Izlandon specializált tengeri halászat fejlődjön ki.⁴² Ugyancsak érthetően

³⁹ North 2010: 140.

⁴⁰ North 1981: 201–202.

⁴¹ North 2010: 150–153. Vö. még uo. 160–161.

⁴² Eggertsson 1992; Eggertsson 1996.

nagy figyelmet kapott az *open field* rendszer, a nyomásos gazdálkodás tartós, látzólag mozdulatlan fennmaradása, az azon belül történő növekedés lehetősége, vagy annak erőszakos végső felszámolása az állami törvényekkel megpecsételt elkerítések (*enclosure*) révén.⁴³ Tanulságos vizsgálatokat hozott Kelet-Európa intézményi elemzése is. Lokális források segítségével ki lehetett mutatni, hogy a helyi földesurak kényszerítő ereje árnyékában az oroszországi jobbágyság utolsó évszázadában bizonyos paraszti háztartások kedvezőbb szerződéses formák révén földet vásárolhattak, kölcsönt vehettek fel. Ez azonban nem érintette a szegényebb jobbágyság zömét.⁴⁴ Az új intézményi közgazdaságtan igen nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy empirikus tanulmányok készüljenek a különböző korszakok reformjairól, azok sikerességéről vagy eredménytelenségéről.⁴⁵

A távolsági kereskedelem vizsgálata szintén kedvelt tárgya az intézményi elemzésnek, hiszen választ kell adni arra kérdésre, hogy vajon mi alapján döntött a kereskedő arról, hogy ő maga utazik-e az árujával, vagy talál megbízható partnereket, ágenseket az ügylet lebonyolítására, s a döntésnek mik voltak a szervezeti következményei.⁴⁶ Különösen kedvező a terep, ha két kultúra szembesítésére kerül sor. Avner Greif összehasonlító történelmi elemzése (amely modelljében inkább preskriptív, mint deskriptív) a maghrebi (muszlim szabályokat elfogadó zsidó) kereskedők organikus intézményeit és a genovai kereskedők multilaterális szerződéseken alapuló kapcsolatrendszerét állítja párhuzamba.⁴⁷ A 11. századi maghrebi kereskedők sok gondot fordítottak az információk beszerzésére és kevésbé nyúltak a formális intézményekhez a megállapodások kikényszerítésében. Ezzel szemben a 12. században Genova felívelő kereskedői szervezetében a kommunikációs rendszer kiépítésébe kevesebbet ruháztak be, viszont a szerződések betartatása érdekében nem sajnálták a bírósághoz fordulás költségeit. Greif mindezt a kollektivisták és individualisták társadalmak eltérő kulturális értékrendszereivel magyarázta. Egy másik írásában, az endogén intézményi fejlődés útjait Genova és Velence középkori példájának szembeállításával az útfüggőséggel hozta összefüggésbe.⁴⁸ Az útfüggőség egyébként globális léptékben is magyarázó erővel bír, legyen szó akár Kelet- és Nyugat-Európa agrárfejlődéséről, Európa és Ázsia szétfejlődéséről vagy a harmadik világ tartósnak mutatkozó lemaradásának gyökereiről.⁴⁹

Összehasonlító vizsgálatokat végzett a kvantitatív gazdaságtörténet egykori bajnoka, Stanley Engerman és a Fogel tanítvány, Kenneth Sokoloff is. Több nekifutásban elemezték, mi lehetett az oka, hogy az angolok mindenkit megelőztek az iparosodásban? Az amerikai gyarmatosítást tekintették kísérleti terepszatnak:

⁴³ Langlois 2016: 3–6.

⁴⁴ Dennison 2013.

⁴⁵ Winiecki 1996; Hartwell 2016.

⁴⁶ Ewert–Selzer 2016.

⁴⁷ Greif 2006.

⁴⁸ Greif 2004.

⁴⁹ Vári 2004.

angolok, spanyolok, portugálok, hollandok, franciák látszólag egyforma háttérrel (hit, kultúra) érkeztek meg az Újvilágba, mégis egészen eltérő intézményeket alkottak.⁵⁰ Mennyiben határozza meg a környezet, az adottságok a fejleményeket, és mennyiben a hozott intézmények? Néha ugyanaz az intézményi rendszer eltérő eredményeket hoz, máskor az eltérő intézmények egyaránt hatékonyak lehetnek.

Mint látjuk, az intézményi közgazdasági elemzés nem állhat meg az ökonómiai ember viselkedésének elemzésénél, tekintetét a kultúra, a jog, az állam és a társadalom egészére ki kell terjesztenie. Tehát eleve interdiszciplinárisnak kell lennie. Talán nem véletlen, hogy a politikatudományok és a közgazdaságtan újraegyesítését maga elé tűző bloomingtoni iskola egyik alapítója, Elinor Ostrom (aki Williamsonnal megosztva kapott 2009-ben – nőként először – közgazdasági Nobel-díjat) tett kísérletet az institutionális társadalomtudományok számára egy átfogó módszertan kidolgozására.⁵¹ Ostrom egyébként a közjavak (erdők, legelők, halastavak, vízkészletek stb.) szabályozásának és az ökoszisztéma megmaradásának elemzésében ért el nagyhatású eredményeket. Empirikus vizsgálatok sorával bizonyította, hogy ezeken a területeken a spontán önkormányzati intézmények a lokális tudás birtokában sokszor évszázadok során, kísérletek és tévedések árán sikeresen módosították a helyi játékszabályokat. A magán-, a közösségi és az állami gazdálkodás hatékonyságának időnként fellángoló vitája aligha fog lekerülni a kutatási témák napirendjéről.

A századfordulóra megszilárdultak a NIE pozíciói. Nemcsak a Nobel-díjak mutatták ezt, hanem egy sor nemzetközi szervezet megalakulása is.⁵² A 21. század első évtizedében napvilágot láttak a paradigma beérkeztségét dokumentálni hivatott kézikönyvek is.⁵³

Ami a magyar recepciót illeti, a közgazdászok, szociológusok, gazdaságtörténészek viszonylag hamar felismerték az új paradigmában rejlő lehetőségeket. A rendszerváltás tájkán megszülettek az első fordítások is, és mondhatjuk, hogy ez a leginkább elméleti érdeklődés mind a mai napig tart.⁵⁴ Egész a középkorig visszanyúlva.⁵⁵ Az elemző alkalmazásokra azonban még bőségesen nyílik lehetőség. Az alábbi gazdaságtörténeti problémák, vállalat-történeti témák feldolgozását javasoljuk szerzőinknek:

- fokozatos és/vagy radikális, endogén és/vagy exogén intézményi változások különböző történelmi korszakokban;

⁵⁰ Engerman–Sokoloff 2002.

⁵¹ Ostrom 2005.

⁵² Az *International Society for New Institutional Economics* (ISNIE) 1997-ben, a *Ronald Coase Institute* 2000-ben, a *European School on New Institutional Economics* (ESNIE) 2002-ben alakult. Eggertsson 2013: 1*.

⁵³ Brousseau (ed.) 2008; Ménard (ed.) 2008.

⁵⁴ Pejovich 1992; Török 1992; Kovács 1994; Szakadát 1995; Kövér 1999; Halmos 2001; Kapás–Komáromi 2004; Szántó 2005; Madarász–Valentiny 2015.

⁵⁵ Weisz 2012.

- az intézményrendszer változása: milyen válaszokat tudtak adni a formális és informális intézmények, formalizált és implicit szerződések átalakításával;
- a szürke- és feketegazdaság, korrupció törvényi szabályozása történeti perspektívában;
- vállalati hierarchia, vállalati fejlődés, érdekeltség, fiókalapítás, összeolvadás;
- a bank-ipar viszony történeti alakváltozásai;
- a principális-ágens (megbízó-megbízott) viszony formaváltozásai a gazdasági ágazatokban;
- a tranzakciós költségek szerepe és jelentősége konkrét esettanulmányokban.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Brousseau, Éric – Glachant, Jean-Michel (eds) 2008: *New Institutional Economics. A Guidebook*. Cambridge University Press, Cambridge. DOI: 10.1017/CBO9780511754043
- Coase, R. H. 1937: The Nature of the Firm. *Economica* (4.) 16. 386–405. Magyarul: A vállalat természete. In: Czakó Erzsébet – Kocsis Károly – Reizer Edit (szerk.) [1989]: *Szemelvények a „Vállalatgazdaságtan” tanulmányozásához*. Aula, Budapest, 31–40. Tanulmánykötetben: In: Coase, Ronald H. 2004: *A vállalat, a piac és a jog*. (Ford. Meszerics Tamás.). Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 53–84. DOI: 10.1111/j.1468-0335.1937.tb00002.x
- Engerman, Stanley L. – Sokoloff, Kenneth L. 2002: Factor Endowments, Inequality, and Paths of Development among New World Economies. *Economía* (3.) 1. 41–109. DOI: 10.1353/eco.2002.0013
- Dennison, Tracy 2013: Contract Enforcement in Russian Serf Society, 1750–1860. *Economic History Review* (66.) 715–732. DOI: 10.1111/j.1468-0289.2012.00661.x
- Eggertsson, Thráinn 1992: Analyzing Institutional Successes and Failures: A Millennium of Common Mountain Pastures in Iceland. *International Review of Law and Economics* (12.) 423–437. DOI: 10.1016/0144-8188(92)90020-R
- Eggertsson, Thráinn 1996: No Experiments, Monumental Disasters: Why it took a Thousand Years to Develop a Specialised Fishing Industry in Iceland. *Journal of Economic Behaviour & Organisation* (30.) 1–23. DOI: 10.1016/S0167-2681(96)00839-6
- Eggertsson, Thráinn 2013: Quick Guide to New Institutional Economics. *Journal of Comparative Economics* (41.) 1. 1–5. DOI: 10.1016/j.jce.2013.01.002
- Ewert, Ulf Christian – Selzer, Stephan 2016: *Institution of Hanseatic Trade. Studies on the Political Economy of a Medieval Network Organisation*. Peter Lang, Frankfurt am Main. DOI: 10.3726/978-3-653-05851-2

- Greif, Avner – Laitin, David D. 2004: A Theory of Endogenous Institutional Change. *American Political Science Review* (98.) 633–652. DOI: 10.1017/S0003055404041395
- Greif, Avner 2006: *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*. Cambridge University Press, Cambridge. DOI: 10.1017/CBO9780511791307
- Halmos Károly 2001: Közgazdaság és történelem – a narratív és a neoinstitucionalista fordulat után. *Korall* (2.) 5–6. 206–220.
- Halmos Károly 2003: „A nagyvállalkozás történeti elmélete”. A. D. Chandler Jr. három munkája. *Korall* (4.) 14. 117–134.
- Hartwell, Christopher A. 2016: *Two Roads Diverge – The Transition Experience of Poland and Ukraine*. Cambridge University Press, Cambridge. DOI: 10.1017/CBO9781316282373
- Kapás Judit – Komáromi György 2004: Régi és új hangsúlyok az új intézményi közgazdaságtanban. *Institutions and Change*. ISNIE 7. konferenciája, Budapest, 2003. szeptember 11–13. *Közgazdasági Szemle* (51.) 1. 90–98.
- Kovács János Mátyás 1994: Az intézményi közgazdaságtan népszerűségről. In: Madarász Aladár – Szabó Judit (szerk.): „Miért hagytuk, hogy így legyen?” *Tanulmányok Bródy Andrásnak*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, MTA Közgazdasági Intézet, Budapest, 41–52.
- Kövér György 1999: Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban. *Aetas* (14.) 1–2. 285–293.
- Langlois, Richard N. 2016: The Institutional Approach to Economic History: Connecting the Two Strands. *Journal of Comparative Economics* (45.) 1. 201–212. DOI: 10.1016/j.jce.2016.04.004
- Madarász Aladár – Valentiny Pál 2015: Vállalkozás, vállalatelmélet, vállalattörténet. Arthur Cole, Alfred Chandler és Ronald Coase – változatok a „paradigmateremtésre”. *Korall* (16.) 61. 5–42.
- Ménard, Claude – Shirley, Mary M. (eds) 2008: *Handbook of New Institutional Economics*. Springer, Berlin Heidelberg. DOI:10.1007/978-3-540-69305-5
- North, Douglass C. 1981: *Structure and Change in Economic History*. W. W. Norton & Company, New York – London.
- North, Douglass C. 2010: *Intézmények, intézményi változás és gazdasági teljesítmény*. (Ford. Melegh Attila) (szakmailag ellenőrizte Szántay Antal, Szántó Zoltán). Helikon, Budapest.
- Ostrom, Elinor 2005: *Understanding Institutional Diversity*. Princeton University Press, Princeton – Oxford.
- Pejovich, Svetozar 1992: *A tulajdonjogok közgazdaságtana*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Pogány Ágnes 1989: From the Cradle to the Grave? Banking and Industry in Budapest in the 1910s and 1920s. *Journal of European Economic History* (18.) 529–549.
- Richter, Rudolf 2005: The New Institutional Economics: its Starts, its Meaning, its Prospects. *European Business Organization Law Review* (6.) 2. 161–200. DOI: 10.1017/S1566752905001618

- Szakadát László 1995: Ronald Coase és a közgazdaságtan módszertana. *Közgazdasági Szemle* (42.) 1044–1051.
- Szántó Zoltán – Orbán Annamária 2006: Douglass North és az intézményi változás politikai gazdaságtana. In: Szántó Zoltán: *Analitikus szemléletmódok a modern társadalomtudományokban*. Helikon, h. n., 88–106.
- Tomka Béla 1999: Érdek és érdektelenség. A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon 1892–1913. DUP, Debrecen.
- Török Ádám 1992: A társadalmi költségek problémája egy kialakuló piacgazdaságban (Bevezető Ronald Coase tanulmányához). *Ipargazdasági Szemle* (23.) 1. 9–14.
- Vass Gergely 2003: Bankárok és menedzserek: a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű igazgatótanácsa a századelőn (1892–1914). *Korall* (4.) 14. 135–158.
- Vári András 2004: Kelet és Nyugat agártársadalmi dualizmusa – tavalyi hó? *Korall* (5.) 15–16. 117–144.
- Wallis, John Joseph – North, Douglass C. 1986: Measuring the Transaction Sector in the American Economy, 1870–1970. (With a comment by Lance Davis.) In: Engerman, Stanley L. – Gallman, Robert E. (eds): *Long-Term Factors in American Economic Growth*. University of Chicago Press, Chicago – London. 95–161.
- Wang Ning 2007: Measuring Transaction Costs: Diverging Approaches Contending Practices. *Division of Labour & Transaction Costs* (2.) 2. 111–146. DOI: 10.1142/S0219871107000324
- Weisz Boglárka 2012: Vásárok és lerakatok a középkori magyar királyságban. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Williamson, Oliver E. 1975: *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications. A Study in the Economics of Internal Organisation*. The Free Press Macmillan, New York –London.
- Winiński, Jan 1996: Why Economic Reforms Fail in the Soviet System: a Property Rights-based Approach. In: Alston, Lee J. – Eggertsson, Thráinn (eds): *Empirical Studies in Institutional Change*. Cambridge University Press, Cambridge, 63–91. DOI: 10.1017/CBO9781139174633.008

Kövér György – Somorjai Szabolcs

* * *

A dolgozat fél- egyoldalas szinopszisát 2022. január 15-éig, a 40 000–60 000 leütés hosszúságú kész tanulmányt pedig 2022. május 1-ig kérjük eljuttatni valamelyik szerkesztő e-mail címére:

Demeter Gábor: demetergg@gmail.com; Draskóczy István: dra_istvan@yahoo.de; Gaucsík István: gaucsikistvan@gmail.com; Kaposi Zoltán: zkaposiz@gmail.com; Kövér György: kover.gyorgy@btk.elte.hu; Pogány Ágnes: agnes.pogany@uni-corvinus.hu; Simon Zsolt: simonzsolti@yahoo.com; Somorjai Szabolcs: szsomorjai@gmail.com; Szántay Antal: antal.szantay@uni-corvinus.hu; Tózsá-Rigó Attila: tozsa.rigo@gmail.com; Weisz Boglárka: weisz.boglarka@gmail.com